

УДК 811.161.2'366.593:821.161.2-3.09Івасюк

О. Л. Даскалюк

КОНТЕКСТНИЙ АНАЛІЗ КОМУНІКАТИВНИХ СИТУАЦІЙ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «МОНОЛОГ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ СИНА» МИХАЙЛА ІВАСЮКА)

У статті проаналізовано текстотвірні можливості мовних засобів спонукання, досліджено роль комунікативних ситуацій волевиявлення для розкриття характерів головних героїв та розуміння особливостей комунікативної поведінки тих часів, у котрих розвиваються події художнього твору. Для аналізу взято роман «Монолог перед обличчям сина» Михайла Івасюка, як промовистий твір, де використано різні мовні засоби до спонукання.

Ключові слова: комунікативна ситуація, спонукання, волевиявлення, комунікативна поведінка, літературний герой.

DOI 10.34079/2226-3055-2020-13-23-164-170

Імператив уже давно є предметом вивчення мовознавчих студій: від наповнення парадигми дієслова наказового способу до ролі в реченні, формування модальності висловлення. Тому ця мовна категорія наявна у переважній більшості граматичних праць, також їй присвячено велику низку спеціальних досліджень, зокрема В. Бірюліна, О. Володіна, В. Гусева, І. Долиніної, О. Ізотова, В. Храковського, а також українських мовознавців – Л. Бережан, С. Мясоедової, М. Скаба, Л. Умрихіної та багатьох інших.

Постановка проблеми. Волевиявлення – це вербалізація мовцем свого бажання, прагнення, спрямованого як до себе самого, так і до інших учасників мовлення, з метою внести зміни у наявну дійсність. Погоджуємося з В. Йосифовою, що така мовленнєва дія є ширшою за імператив (Йосифова, 2011) оскільки сюди включаємо не лише ситуації спонукання до дії адресата мовлення чи третіх осіб, а й самоспонукання. Вбачаємо у волевиявленні реалізацію саме позиції мовця, навіть якщо йдеться про надання дозволу на прохання адресата.

Художній твір – це вербально утворена модель реальності, причому як взятої з дійсної, щоправда переданої через інтерпретацію її бачення автором, так і створеної уявою письменника. Тоді як поетичний текст має більше опертя на семантику, тут акцент на значення слів та їхню контекстну співдію, прозовий – на правдиве зображення ситуацій з позавербальної дійсності. Цим і цікаві художні твори для досліджень мововжитку: усі комунікативні ситуації створені авторами за прикладами уже наявних моделей, якими послуговуються носії мови, але в поетичному творі це як обриси спілкування, окремі штрихи, тому тут підбирають найбільш насичені мовні засоби (наприклад, волевиявлення зазвичай через імперативні форми дієслова), а от прозовий твір подає цілісну картину певних ситуацій, інколи з невербалікою.

У полі нашої уваги перебуватимуть мовні ситуації волевиявлення, коли мовець через вербальні засоби спонукатиме адресата до певних дій. Для роботи було обрано біографічну повість «Монолог перед обличчям сина» Михайла Івасюка, де можемо простежити, якими мовними засобами герої спонукали до дії та чи може це бути характеристикою героїв та прийнятої у певних колах комунікативної поведінки того часу. Окрім того, у творі багато ситуацій зверненого мовлення до представників різних соціальних прошарків радянської України. Контекстний аналіз дозволить з'ясувати,

які мовні засоби ефективні у певних ситуаціях, що враховував автор, вибираючи той чи той засіб спонукання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що імператив був і є предметом досліджень багатьох мовознавчих студій, вивчення його як компонента висловлення, а також дослідження його функційно-семантичних еквівалентів з погляду ефективності мовлення проходила в межах вивчення функційно-семантичного поля імператива, а також у тримовній праці «Прагматика спонукальних мовленнєвих актів у німецькій, польській та російській мовах» (Kotogowska, 2008). У теорії мовленнєвих актів імперативні конструкції вивчають в межах ілокутивних актів. Окрім того, маємо велику кількість праць, присвячених семантиці імперативних речень, найгрунтовніше з яких «Семантика и типология императива: Русский императив» В. Храковського та О. Володіна, де автори створили перелік чинників, які впливають на тлумачення семантики імперативу (Храковский, Володин, 2002, с. 136–138). Усі подальші праці з семантики імперативних речень побудовано або навколо семантики дієслів, вжитих у наказовому способі, або навколо комунікативних ситуацій волевиявлення.

Мета – окреслити роль спонукальних конструкцій у художньому тексті та провести паралелі з комунікативною поведінкою певного суспільного прошарку у період, що відповідає часу подій твору. Мета передбачає вирішення таких **завдань**: проаналізувати комунікативні ситуації спонукання, виокреслити мовні засоби спонукання, надати характеристику героям через використані ними способи вольового впливу. Дослідження покликане з'ясувати, як творчий задум письменника реалізовується через окремі ситуації, у нашому випадку – спонукання, як через аналіз вибраних контекстів можна доповнити характеристику героїв і зробити висновок про особливості комунікативної поведінки певних прошарків суспільства за період, описаний у творі.

Мовне передання волевиявлення у художньому тексті може фіксувати такий намір автора: показати стосунки між мовцем та реципієнтом спонукання («тикання», «викання», підбір лексем, граматичних форм); підкреслити реакцію героя на ситуацію, що склалася; передати традиції комунікації не лише певного народу (етнографічної групи тощо), а й певної історичної доби.

Комунікативні ситуації волевиявлення у тексті можуть мати вступний характер, будучи стимулом подальшого розвитку подій. Наприклад, такий початок діалогу: – *Ви повинні бути мужнім, Михайле Григоровичу. Не маєте права духом занепадати*, – уже готує читача (аналізуємо саме з позиції реципієнта тексту, а не героя) до поганої звістки. Які ще відомості несе цей контекст: мовець і адресат – люди старші, за 16 років (викання), мовець є ситуативно вищим (володіє інформацією, що стосується адресата). На підтвердження цього припущення наведемо слова відповіді адресата, тим паче, що там теж є засоби волевиявлення: – *Ні, не треба, Марино Денисівно, змилюйтеся. Навіщо ви так голосно виголошуєте таку страшну річ? Хіба я зможу перенести ваші вбивчі слова? Навіть у сні... Ні, не треба...* Отож у цій комунікативній ситуації волевиявлення мовця фіксують присудкові слова зі значенням «зобов'язаний щось робити» – повинен і треба (із заперечною часткою не) та дієслово у формі другої особи множини наказового способу – змилюйтеся. Чому перевагу надано присудковим словам? У першому випадку маємо вимогу дотримуватися певного стану. В межах того самого значення є два варіанти: використаний автором і «будьте мужніми». Присудкове слово «повинні» накладає на героя відповідальність, підсилює каузацію до адресата «належно сприйняти почуте далі». Оскільки «не треба» можна замінити лише іншими лексемами, а це не входить до завдань дослідження, то ми його не будемо аналізувати.

Ситуація волевиявлення як продовження розмови є реакцією на почуте, побачене: *Виходжу на другий поверх. У деканаті запитую про професора Радзиховського. Мені відповідають, що він на засіданні вченої ради, сьогодні доповідає.*

– Професор мені дуже потрібний, – і розповідаю секретарці коротенько свою історію.

– А ви постукайте у двері і скажіть це котромусь із викладачів – професорові передадуть. Як почує про дитину, то в ту ж мить вийде.

У цьому випадку волевиявлення – це відповідь на прохання адресата, а тому сприймається як порада.

Отож комунікативні ситуації волевиявлення у художньому творі – це моменти потенційної зміни діяльності героя чи героїв, яким адресовано спонукання, з метою виконати задум героя-мовця чи як реакція на прохання героя-адресата. Це завжди ситуації активізації сюжету, додавання йому динамічності й перспективності (реакція на волевиявлення може бути різною: від цілковитого сприйняття до категоричного заперечення).

Оскільки в період дитинства Володі Івасюка переважають імперативні маркери волевиявлення, що цілком відповідає ситуаціям спонукання адресованих до дитини, то розглянемо більш різноманітний світ комунікації в дорослому житті, оскільки тут доводиться чітко дотримуватися етикетних вимог: мовець не вимагає, а пропонує, використовуючи різноманітні мовні засоби, на вибір яких впливає насамперед ситуація спілкування та особа співрозмовника / співрозмовників. Наприклад, через запитання: *– Я маю вашу збірку, може, її підпишете?;* про перевагу пропозиції: *Дядько Іван розглядає високі трави і, усміхаючись, мовить: – Краще лягти нам, Володю, у запахуцу траву і послухати твоїй спів, ніж кланятися даремно кожному історичному кущеві* (варто додати, що текст багатий на опис невербаліки, яка вдало доповнює словесний матеріал). Ненав'язливість умовного способу: *Але Рум'янцев стоїть, мов сором'язливий юнак, і, дивлячись на криницю, каже: – Спочатку б напитися водички... Надворі така спекота, що спасу немає.*

Цікавим є поширений вид волевиявлення через перформатив хочу: *Володя сказав мені з лукавими іскорками в очах: – Хочу, щоб ти побував на тому місці, де твоїй геніальний благодійник – «корифей» всіх наук, як ти любиш його називати, вимочував у водах озера свої старечі ноги* (зауважимо, що такий спосіб волевиявлення використовує лише Володя Івасюк). Або цей самий перформатив в умовному способі: *– Я хотів би з вами ще зустрітися, бо в мене є одне прохання... Дозвіл передають через дієслово могли: Декан задоволено киває головою і промовляє: – Ви можете сидіти вдома й готуватися до концерту. Це ваше найважливіше завдання.*

По-різному оформлює ситуації волевиявлення уже згадане присудкове слово треба: *– Я цілком погоджуюся з тобою, сину, похвала Брежнєва не принесе честі твоєму імені. Треба її замовчати. І ми більше не згадували про той факт за життя Володі; – ...Мелодійність нашої мови у сполученні з музикою дає чудовий естетичний ефект. Нашу музику легко поширювати серед інших народів. Треба тільки це робити з талантом. – А його треба мати, – докидую* (В останній репліці маємо волевиявлення, але не адресоване, тому в ньому переважає значення бажальності, хоча й вимогливої). Так само відсутність адресованості вимоги робить повідомлення констатацією факту: *– Мені не треба туберкульозного віртуоза в сімнадцять років, а здорового сина, як усі людські сини* (семантика волевиявлення наявна, але тут не йдеться про каузацію дії адресатом мовлення, а як обґрунтування позиції мовця). До речі, конструкції з треба чи не треба доволі поширені у мовленні героїв роману. А от примус до дії через «повинен» не такий частий: *І ось він каже: – Робочий день закінчився навіть для вас,*

любі Івасюки. Сьогодні збори у Спілці письменників. Ви, Михайле Григоровичу, як член Спілки письменників, повинні відвідувати їх. Ходімо...; – Це надто чорний гумор, сину. Нам треба про це поговорити. – Про що? – Про фасчес ді комбатіменто, яких ти повинен берегтися... У першому волевиявленні конструкція з повинен передає спонукання до дії через обов'язок, у другому – порада.

Наявні у творі у ситуації ритуального чи етикетного мовлення зі значенням волевиявлення: *Тоді молодий і молода підійшли, вклонилися і за буковинським звичаєм промовили майже в один голос «Просили вас тато й мама і ми вас гарно просимо, щоби-сьте були також гостями нашого весілля. Ми будемо дуже раді...»*; – *Моя сестра Галя, яку ви добре знаєте, виходить заміж. Дуже потрібний, Олексію Гургеновичу, весільний генерал. Наша родина сердечно просить вас... Що ви на це скажете?;* – *Підходить до кожного окремо, тисне руку, пригортає до грудей і промовляє: – Будьмо друзями назавжди!*

Напрочуд багато у тексті роману самоспонукань, коли герой планує свою дію, виконання якої вважає своїм обов'язком. Для цього автор використовує присудкові слова: – *...Треба розповісти землякам художника, хто був їхнім предком. Треба виступити по радіо і на телебаченні про те, що ми також цивілізований народ. Чесні заставнівці вважають, що в тій хаті має бути музей Миколи Івасюка, їхнього славетного односельця. Ми поїхали... і це все...;* дієслово мусити: *Мушу написати ще чотири розділи по двадцять сторінок кожен. А це багато; Мушу знайти якийсь тихий закуток і там продуктивно працювати. І той тихий закуток знаходжу в Ірпені, у Будинку творчості. Туди мені дають путівку на два місяці; клятву (перформативний мовленнєвий акт. – (Санников, 2017)): – Це правда. Я зроблю з цього свій висновок. Ніколи не зйду з українських національних позицій. Або план дії: – Завтра я буду з бабусею аж до приходу дядька Дмитра, – відізвалася Галя. – А я приїду тобі на зміну, – каже десятирічна Оксаночка. – Може, й тато з мамою виберуть часинку...* Такі види волевиявлення можна використовувати для характеристики героїв, це підкреслення їхньої самоорганізованості, яка притаманна далеко не всім.

Оскільки йдеться про світ дорослий, то імператив спільної дії – першої особи множини – вжито не часто: – *Відпочиньмо, Володю, бо завтра нас чекає неспокій; Кажу Володькові: – Ходімо, сину, трохи пройдемося...* (останнє стосується підліткового періоду).

Волевиявлення як констатація факту через неповне речення: *Їхнє місце в музичному училищі, – є елементом комунікативної ситуації переконання, коли більш м'які способи виявилися неефективними.*

Наявні в тексті роману і різні способи передання волевиявлення через третіх осіб або документально: *Приїхавши до театру, Володя сказав, що йому потрібно у вівторок уранці бути дома, і попросив замовити квиток на вівторок (24 квітня), на нічний поїзд; – Володя просив, щоб ви дали гітару; Він мені пише, що треба негайно приїхати до ректора на розмову з приводу мого переведення до Чернівецького університету.* З прикладів видно, що найдоречніше такий вид волевиявлення передавати через перформатив або присудкове слово.

А от негативні герої використовують зовсім інші види вольового впливу на адресата: – *А я вам не раджу засмічувати собі голову старовиною. Сюжет гарний, але за нього не беріться. Він вам принесе тільки розчарування.* У наведеному прикладі спонукання оформлено через особистісний авторитет мовця, що він в такий спосіб і підкреслює. На особливу увагу заслуговують комунікативні ситуації волевиявлення від російськомовних чиновників (зверніть увагу на тикання, яке було нормою для цього прошарку): Після того радник юстиції проказав злобливим тоном: – *Теперь ти мне*

смотри... Чтобы не было разговоров, понял? А то будешь иметь дело с нами...; Від моєї вимоги Б. Антоненко впав в істерику і кричить лютою скоромовкою в телефонну трубку: – Что, не признаёте? Заберите его к чёрту и смотрите на него сто лет. Автор спеціально передає російськомовність спецслужбистів, щоб чітко передати їхню чужість всьому тому світу, про який йшлося весь роман. Так само чужим постає і слідчий, який відмовився розслідувати зникнення Володі Івасюка: Через кілька днів я зателефонував т. Кравцю, щоб дізнатися, чи щось робиться для виявлення місцеперебування сина. Та відповідь його була коротка: – Ви мне больше не звоните, дело вашего сына меня не касается... – і поклав телефонну слухавку. Таким зросіянізованим записом реплік героїв автор продемонстрував, наскільки чужими вони були для сім'ї головних героїв, звідси можна зробити ракурс і на їхнє відмежування від українськомовного населення загалом, від його цінностей, культурних потреб.

Висновок. Ситуації вольового впливу не лише активізують розповідь, задають темп розвитку подій сюжету, а й містять інформацію про ту мовленнєву культуру, яка притаманна прошаркам суспільства, висвітлених у творі. Звісно, що все залежить від професіоналізму автора, його вміння передати комунікативну поведінку, властиву для тих категорій спільноти, до яких належать герої. Через протиставлення різних манер побудови й ведення комунікації читач має додаткове джерело про характери героїв, їхню соціальну приналежність, моральну сутність. У розглянутому тексті варто підкреслити перевагу непрямих засобів спонування у мовленні Володимира Івасюка і пряму категоричність під час самоспонування, що засвідчує поважання героєм особистісних меж його адресатів, європейськість, закладену домашнім вихованням. Тому вважаємо, що такий аналіз ситуацій спонування у художніх текстах може бути і доповненням до літературного аналізу, і додатковим джерелом про особливість комунікативної поведінки певного періоду.

Подальші дослідження комунікативних ситуацій волевиявлення у ракурсі їх змістового навантаження в художньому тексті можуть бути доповненням як до характеристики героїв, так і до сюжетної лінії загалом. З погляду комунікативно-прагматичного аспекту опис та вивчення згаданих комунікативних ситуацій дозволить побудувати модель комунікативної поведінки у ситуації спонування, причому така інформація дасть змогу виявити основні чинники, що впливають на вибір тих чи тих мовних засобів, а також вплив на рішення мовця позамовних факторів: політичних, соціальних, психологічних. Окрім того, такі дослідження можна провадити в рамках вивчення впливу на функціонування мови історико-політичних реалій.

Бібліографічний список

- Иосифова, В. Е., 2011. *Русский императив в грамматической системе и в разговорной речи*. Доктор наук. Автореферат. Московский государственный областной университет.
- Санников, С. В., 2017. Клятва и присяга как перформативные акты «микрофизики» власти. *Universum : филология и искусствоведение*, [онлайн] 10(44). Доступно за : <<https://7universum.com/ru/philology/archive/item/5171>> (Дата звернення 09.11.2020).
- Храковский, В. С. и Володин, А. П., 2002. *Семантика и типология императива : Русский императив*. 2-е изд. Москва : Едиториал УРСС.
- Komorowska, E., 2008. *Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim*. Szczecin ; Rostok : Print Group.

References

- Hrakovskii, V. S. and Volodin, A. P., 2002. *Semantika i tipologiya imperativa : Russkii imperativ [Imperative semantics and typology : Russian imperative]*. 2nd edition. Moskva : Yeditorial URSS. (in Russian).
- Iosifova, V. E., 2011. *Russkii imperativ v grammaticheskoi sisteme i v razgovornoj rechi [Russian imperative in the grammatical system and in colloquial speech]*. Ph.D. Abstract. Moscow Region State University. (in Russian).
- Komorowska, E., 2008. *Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim [Pragmatics of directive speech acts in Polish]*. Szczecin ; Rostok : Print Group. (in Polish).
- Sannikov, S. V., 2017. Klyatva i prisyaga kak performativnye akty «mikrofiziki» vlasti [Private and public oaths as performative acts of the 'microphysics' of power]. *Universum : filologiya i iskusstvovedenie*, [online] 10(44). Available at : <<https://universum.com/ru/philology/archive/item/5171>> (Accessed 09.11.2020). (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 09.11.2020.

O. Daskaliuk

CONTEXTUAL ANALYSIS OF COMMUNICATIVE SITUATIONS OF WILL EXPRESSION (BASED ON THE NOVEL

“A MONOLOGUE IN MY SON’S FACE” WRITTEN BY MYKHAYLO IVASYUK)

A nonfiction narrative is an image of a certain reality through the prism of the author’s vision. In the story the author can use not only descriptions or reflections, but also situations of communication, which contain features of communicative behaviour of certain social groups during the timeline described in the text. The novel “A Monologue in My Son’s Face” written by Mykhailo Ivasyuk can be considered as an example of such a work. Not only the described events correspond to the spirit of that time, but also do so the communicative models, in particular the situations of motivation. The purpose of our study is to describe the situations of will expression in the work, to find out how it complements the features of the characters and records the peculiarities of communicative behaviour of the inhabitants of Soviet Ukraine at the time mentioned in the novel. The study will analyse the communicative situations of motivation, identify the linguistic means of motivation, describe the book characters through their methods of volitional influence presented by the author. The study aims to find out how the writer’s creative idea is comprehended through individual situations (in this case through motivation). It also investigates, how the description of book characters can be complemented by contextual analysis. The study will draw conclusions about the communicative behaviour of certain segments of the Ukrainian society for the period described in the work.

The object of the study were motivational constructions from the period of adult life of Volodymyr Ivasyuk, as there are many examples of communication with representatives of different segments of the Ukrainian population. The main characters almost do not use verbs in the imperative mood, motivating interlocutors through indirect means, for example, with the word want, would like, questions, emphasis on the benefits of the proposed action and so on. The author makes more decisive demands as a statement of fact or conveys through the predicate word “need”. Interestingly, the prepositional word “must”, which can be interpreted as addressed form of the word “need”, was used only twice, and even so, in situations involving public service guidelines. Another feature that allows us to characterize Volodymyr Ivasyuk as a rather self-demanding personality is the use of word “need” in situations of self-motivation.

Verbs in the form of the imperative mood are found in situations of unappealable expression of will by officials, which were accompanied by using the word “thou”

and the Russian language. This way of managing a much older person, because it is addressed to the father of Volodymyr Ivasyuk, who was looking for his missing son, complements the negative impression of these characters. In the end, such communicative behaviour is fully consistent with the realities of that time, although it might depend on the personality of the speaker.

Key words: *communicative situation, motivation, expression of will, communicative behaviour, book character*

УДК 811.111'276:929Трамп

О. Л. Ільєнко

Л. В. Шумейко

ХАРАКТЕРИСТИКА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПРЕЗИДЕНТА США ДОНАЛЬДА ТРАМПА

У статті аналізується мовна особистість президента Дональда Трампа з урахуванням її статусного прояву у політичному дискурсі. Президент як обраний представник влади виступає, перш за все, в певних комунікаційних жанрах, і зміст його промов, виступів, звернень відображує як політику держави загалом у певний період часу, так і конкретні політичні наміри. При цьому навіть у межах регламентованого політичного дискурсу в сучасних умовах комунікації проявляються індивідуальні особливості людини на посаді президента країни. У статті здійснено аналіз виступів та твітів Трампа з точки зору їх лексичного, синтаксичного, епідеїтичного наповнення, виділено ключові слова, які позначають основні концепції діяльності президента Трампа і служать засобами риторичного впливу.

Ключові слова: *мовна особистість, політичний дискурс, індивідуальні особливості, комунікація, риторичні засоби.*

DOI 10.34079/2226-3055-2020-13-23-170-178

Промови президентів є частиною політичного дискурсу поряд з промовами інших політичних діячів, постановами уряду, плакатами, закликами і т. і. Політичний дискурс відноситься до ряду інституціональних дискурсів, тобто, як визначає його В. І. Карасик, є спілкуванням в контексті певного суспільного інституту (Карасик, 2000, с. 14; Карасик, 2002).

Існування інституту президентства означає існування демократії та республіканської форми правління в державі, за якою голова держави, президент, обирається голосуванням і діє як лідер країни на визначений законами країни строк.

Як політична особа, обраний представник влади, президент виступає з публічними промовами, які відображують політику держави в певний період часу, окреслюють її подальший перебіг та цілі, є реакцією на гучні та значні події в країні та за її межами. При цьому президент є окремою особистістю з індивідуальними, характерними рисами, завдяки яким, значною мірою, ця людина й набула такого статусу. Як зазначає Н. Г. Акінчиць, аналізуючи політичний дискурс, «у лінгвістиці філософська проблема співвідношення мови й влади виступає як людський фактор у мові» (Акінчиць,